

RUSLANDOREIS - een beschouwing - michiel baud

Afgelopen maanden verschenen er in de dagbladen en tijdschriften een groot aantal artikelen over de 60-jarige Sovjet-Unie. Herdenkingsartikelen, historische overzichten, politieke beschouwingen en...reisverslagen. De poging om via eigen waarneming achter de Sovjet-realiteit is niet nieuw. Al vanaf haar prille geboorte hebben kenners en leken, toeristen en zakenlieden gemeend hun bevindingen over het communistische Rusland op papier te moeten zetten. Een groep geschiedenisstudenten uit Groningen heeft een jaar lang deze reisverslagen voor de periode 1920 - 1970 bestudeerd. September dit jaar kregen zij de kans de resultaten aan eigen ervaringen te toetsen, toen zij 3 weken door Rusland reisden. In het hier volgende wil ik ingaan op de problemen bij het verwerken en interpreteren van reisverslagen en deze koppelen aan een aantal zelf opgedane ervaringen.

De reisverslagen.

Afgezien van de normale belangstelling voor verre werelddelen en vreemde culturen, zijn er voor de extra aandacht t.a.v. de Sovjet-Unie twee, met haar karakter samenhangende, redenen. Aan de ene kant is de permanente politieke discussie-positie van het land er de oorzaak van dat de verschillende partijen, pro of contra, hun argumenten zo overtuigend en persoonlijk mogelijk willen maken en daarbij past ook een verslag van een zelf gemaakte reis. Bijna vanzelfsprekend werden deze reisverslagen veelal slechts ondersteuning van al eerder ingenomen standpunten en er zijn er maar weinig geweest die na een reis hun mening drastisch hebben herzien (bevoemde voorbeelden hiervan zijn Russell en Gide).

Een andere reden voor het grote aantal van deze reisverslagen is het nijpende informatiegebrek t.a.v. Rusland. Archiven blijven gesloten, economische en sociale gegevens worden slechts met de uiterste terughoudendheid bekend gemaakt en onafhankelijke wetenschappers nauwelijks aan het woord gelaten. In zo'n situatie kan zelfs de meest triviale bron soms van een zeker informatief nut zijn. Deze formulering is niet toevallig; helaas is de kwaliteit van de meeste reisverslagen niet zodanig dat zij veel aan de al bestaande kennis toevoegen en opper-

vlakigheid en cultuurcentrisme zijn steeds terugkerende kenmerken. Het is moeilijk te zeggen in hoeverre dat de reizig(st)ers verweten kan worden. Het is immers niet eenvoudig om je als een kortstondig bezoeker los te maken van allerlei vooroordelen en stereotyperingen. Het is opvallend dat zelfs in een veel bejubeld boek als "The Russians" Hedrick Smith niet veel verder komt dan het aaneenrijgen van anekdotes in het interpreteren van specifieke bevindingen.

Het grote probleem bij geschriften over, wat je dan het 'dagelijks leven' van de Sovjet-Unie zou kunnen noemen, is dat er altijd een politieke stellingname in verpakt moet zijn. Het is niet voldoende om louter te constateren, neen de vermoede redenen voor die constatering moeten ook steeds vermeld worden; 'vermoede' ja, omdat naar de meeste gevolg-oorzaak ketens nog geen onderzoek is gedaan (of mogelijk is geweest) en men dus alle vrijheid krijgt om de 'gewenste' conclusies te trekken. Een mooi voorbeeld hoezeer soms de werkelijke waarneming ondergeschikt wordt gemaakt aan de boodschap die de schrijver wil overbrengen, is het in 1946 geschreven boek "Russia and the Russians" van Edward Crankshaw. Deze schrijver, die met name bekend is van zijn Chroetsjof-biografie, staat over het algemeen niet bekend als verdediger van het Sovjet-systeem. In 1946 echter, toen voor de gemiddelde Europeaan de Koude Oorlog nog een onbekend begrip was, leek de tijd aangebroken de vriendschap tussen Rusland en de Geallieerden te benadrukken. En dus schreef Crankshaw een 'positief' reisverslag. De observaties zijn hetzelfde gebleven, maar de toon is anders, welwillender geworden. (1) Rusland is niet anders geworden, maar de bezoeker toont een veranderde visie. Ithiel de Sola Pool zegt het in een artikel anders, als hij n.a.v. een onderzoek onder enige tijd in de Verenigde Staten verblijvende Indiase studenten er op wijst "to what extent evaluation of a country is a matter of projection and has little to do with the country itself". (2)

De reiziger.

Het voorgaande wijst al op de triviale, maar daarom niet minder essentiële opmerking dat bij reisverslagen de perceptie van de reiziger het selecterende filter is, waardoor de lezer naar een bepaald

land kijkt. Dit geldt voor Rusland in sterkste mate. Immers het is nog steeds het land waar iedereen een duidelijke mening over moet hebben. Geen mening hebben is onvergeeflijk; nuanceren is nog gevaarlijker, want dan ben je bij zowel pro als contra verdacht. Nu zijn de felle Sovjet-verdedigers maar een bijzonder klein groepje in Nederland, in het algemeen gekenmerkt door slechte kennis, kretologie en kritiekloze aanvaarding van de Sovjet-propaganda. De 'anti's' zijn invloedrijker. Hierbij vinden we vele slavisten en Oost-Europadeskundigen die door het jarenlang wijzen op de 'feilen en leugenachtigheden' van het Sovjet-regime en zich bv. nu stortend op het dissidentenprobleem, zich een cynisch 'jongens-we-weten-toch-allesmaal-hoe-het-is'-jargon hebben aangemeten, waarbij vaak elke poging tot analyseren achterwege blijft (mensen zoals bv. Bezemer niet te na gesproken). Duidelijk is dat het merendeel der reizigers al met een oordeel of in ieder geval vanuit een bepaalde optiek de kennismaking begint. Deze hoeft niet per se politiek te zijn, ook ideeën wat betreft achterlijkheid, oostelijk karakter of cultuurarmoede spelen een belangrijke rol bij de beoordeling van de Russische maatschappij.

Deze problemen gelden weliswaar voor elk reisverslag, maar in Rusland speelt naast de politieke discussie-positie nog het ontstellende gebrek aan informatie mee. En het is nu eenmaal zo dat hoe minder zakelijke informatie er over een bepaald land bestaat, hoe groter de ruimte is die de interpretatie gelaten wordt. Daarbij komt dat zodra de 'verslaggever' maar enigszins een oordeel over het Russische systeem heeft, zijn waarnemingen daardoor (bewust of onbewust) aangepast zullen worden. Ziet hij of zij een barse politiemann voorbijganger op niet mis te verstane wijze de les lezen, dan kan dat als voorbeeld gezien worden van een repressieve politiestaat, maar even zo makkelijk kan eraan voorbij gegaan worden als een individuele uiting van humeurigheid. Valt het een ander op dat de verkeersregels zo nauwgezet in acht worden genomen en dat iedereen zich op straat zo onopvallend en rustig gedraagt, dan zal dat door de één als verfrissende vorm van discipline, door de ander als een afschrikwekkend voorbeeld van gelijkschakeling gezien worden.

Een bron van verwarring blijft ook de vraag met welk land of met welke cultuur Rusland vergeleken moet worden

om het juiste perspectief te krijgen. Met name Amerikanen hebben de neiging om steeds hun eigen land in de vergelijking te betrekken en er zich bij wijze van spreken iedere keer weer over te verbazen dat je geen diepvrieskippen kan kopen en dat de Russische wegen zo smal zijn. Uitgaande van het idee van het wapenevenwicht, meent men dan dat ook op lagere niveau's de landen te vergelijken zijn. Zondagavond 19 november j.l. kon men Karel van het Reve nog horen zeggen, dat het een misvatting is het pre-revolutionaire Rusland achterlijk te noemen, omdat het immers -voor die tijd- supermoderne kanonnen had. Het lijkt mij zeer de vraag of een dergelijke benadering ons veel verder brengt bij het doorgronden van een samenleving. Zinnvoller is, om de verschillende regio's met daarbij vergelijkbare niet-communistische gebieden te vergelijken. Als men Armenië met het Westen vergelijkt kan dit gebied er niet anders dan slecht afkomen met bv. zijn slechte infrastructuur en inefficiënte landgebruik. Betreft men echter het er vlakbij gelegen Turkije in de vergelijking, dan wordt het beeld waarschijnlijk reëler. Dan valt op dat de huizen in het algemeen van steen zijn, de irrigatie beter verzorgd is en de levensstandaard in het algemeen hoger is.

Contacten.

Het probleem waar je als reiziger in de Sovjet-Unie direct mee geconfronteerd wordt is dat je geen vrije keus hebt wat betreft je contacten. Dat hierbij in de meeste gevallen het niet beheersen van de taal een factor van betekenis is, is evident. Toch is dat niet de kern van het probleem. Die ligt veeleer in het feit dat die contacten in het algemeen plaatsvinden met mensen uit twee scherp afgescheiden groepen.

Het makkelijkst te ontmoeten zijn de Komsomoltsy, vertegenwoordigers van de communistische jeugdorganisatie, die geacht worden zich strict volgens de partijlijn op te stellen. Dit zijn de mensen waarmee de reiziger bij voortdurende op officiële ontmoetingen geconfronteerd wordt. Zij zijn te beschouwen als de 'brave kinderen van de revolutie'; keurig gekleed, uiterst voor-

'brave kinderen van de revolutie'

zichtig met hun uitspraken en gekenmerkt door een in wezen volstrekt a-politieke houding. Binnen dit beperkte kader zijn er wel gradaties aan te geven: van drie arrogante jongens als vertegenwoordigers van de Universiteit van Leningrad tot een grote groep vriendelijke feestgangers in Moskou. Soms blijken zich ook onder deze paradepaardjes twijfelaars te bevinden. Zoals die jongen in Novgorod die de Gulag Archipel van Solzjenitsyn had gelezen en tegen het einde van de bijeenkomst aan één van ons op fluistertoon vroeg of al die dingen die in dat boek stonden nu echt gebeurd waren.

Aan de totaal andere kant van het spectrum is er nog een groep waarmee het contact vrij vanzelfsprekend mee verloopt. Dat zijn de zwarthandelaars, de drop-outs, diegenen die zich niet willen conformeren aan de gelijkvormigheid van het Russische leven en vaak het Westen tot ideaalbeeld hebben getransformeerd. Algemeen erkend symbool van deze groep is het dragen van spijkerbroeken. Ook hier betreft het geen eenvormige groep. Zij varieert van a-politieke schnabbelaars en nerveuze jeansbeluste schooljongens tot (in ieder geval in woord) strijd bare tegenstanders van het huidige regime, die dat vaak gepaard doen gaan aan een in Sovjet-termen (maar zou dat bij ons zoveel anders genoemd worden?) asociale leefwijze.

Twee leden van de groep ontmoeten zo in Leningrad drie jongens die zich op ongeregelde wijze in leven hielden en een liefde voor de Russische klassieke paarden aan een afschuw van het door hen ongrijpbaar geachte Sovjet-systeem. Een van hen had net twee maanden in een strafkamp in Kazachstan gezeten wegens diefstal van een paar schoenen uit een toeristenhotel. Een ander verhuurde om de paar maanden zijn kamer illegaal, maar hield na het geld ontvangen te hebben de sleutel, zodat hij er na enkele maanden onderduiken weer in terug kon keren. Een dergelijke instelling is niet algemeen en veel van deze jongens werken gewoon in een fabriek. Gemeenschappelijk kenmerk van deze groep is een degelijke kennis van de Westerse popmuziek, een relatief goede kennis van het Engels en een sterke drang om met buitenlanders in contact te komen.

Een andere moeilijkheid bij de oordeelsvorming over de Sovjet-Unie is de beperktheid van de reismogelijkheden. Hoewel bv. de recente reis zich uitstreckte van Noord tot Zuid, van Leningrad via Moskou en Tblisi tot Kiev, blijft een reisprogramma bijna altijd beperkt tot stedelijke centra. Mocht de 'gewone' reiziger ooit met het platteland in contact komen, dan is dat steeds in een beperkte straal rond de steden. De uitgestrekte plattellandsgebieden in het oosten blijven sowieso buiten gezichtsbereik. Een paar groepsleden hebben iets van de plattellandssfeer kunnen proeven toen zij, ongeveer 200 km. ten Noorden van Moskou de bus naar een willekeurige plaats namen en na een wandeling van ongeveer drie kwartier lopen van de grote weg bij een klein dorpje kwamen met de naam Borisova, bestaande uit een zestigtal houten huizen langs een onverharde, hobbelige 'hoofdstraat'. Halverwege het dorpje stond een vervallen wit kerkje, nog slechts dienst doend als schuilplaats voor honderden kraaien en gedoemd tot uiteindelijke instorting. Schuin daartegenover de enige winkel die het dorp rijk was, waar de meest noodzakelijke levensmiddelen gekocht konden worden, zoals donkerbruin brood, kaas, gloeilampen en wodka (had ik tussen deze laatste twee woorden 'natuurlijk' tussengevoegd, hoe ongemerkt had ik dan alweer een vooroordeel bevestigd !). Thee drinkend bij twee vrouwen bleek dat het dorp op min of meer collectieve basis was opgezet en dat het niet makkelijk was om de jongere generatie in het dorp, "het einde van de wereld...", te houden. Het levensmiddelenaanbod van de winkel werd aangevuld met zelf verbouwde groente, melk van de eigen koe en vis uit het naburige meer. Een glimpje van het Russische platteland; het is weinig en de meeste reizigers komen daar niet

Conclusie.

Zoals in de inleiding al naar voren kwam, is het bij de perceptie van een bezocht land van bijzonder groot belang, hoe de houding tegenover de eigen cultuur is en met name in hoeverre de individuele reiziger gewend is aan, en gesteld is op de gemakken van de westerse welvaartsmaatschappij. In het al eerder geciteerde artikel wijst Sola Pool er ook op van welk een groot belang de 'ease or hardship's' van de reis zijn voor de meningsvorming de reiziger. Ook bij de door ons gemaakte reis was dat een duidelijk herkenbaar gegeven. Afgezien van een uitstekend hotel in Moskou was de kwaliteit van hotels en maaltijden aanzienlijk minder dan in het westen gebruikelijk is. Deze voor ieder van de groep dus gelijke situatie, leverde duidelijk verschillende reacties op. Voor sommigen was het een constante bron van ergernis en veroorzaakte het een houding van onbegrip jegens de Russische maatschappij. Anderen beschouwden de periodieke ongemakken als een min of meer logisch gevolg van een reis in een andere, minder welvarende cultuur. In een uit statistisch oogpunt homogene groep is het dus toch steeds de individuele achtergrond die de doorslag geeft bij de interpretatie van de gebeurtenissen. In dit laatste voorbeeld zou je de tweedeling kunnen omschrijven als een tegenstelling tussen een ethnocentrische en een cultuurrelativistische houding. Deze in de culturele antropologie veel gehanteerde indeling lijkt fundamenteel te zijn voor de inhoud van de reisverslagen en, ruimer, voor de interpretatie van reiservaringen.

Een laatste punt van belang is de rol van het 'publiek'. Via enkele sociaal-psychologische onderzoekingen is de selectiviteit van het geheugen steeds duidelijker aangetoond. Met name als een reiziger 'verplicht' verslag moet doen (bv. journalistiek, zakelijk) van zijn reiservaringen, wordt de inhoud van zijn bevindingen sterk gekleurd door het te verwachten publiek: "the perception of every experience is colored by the expectation of telling it and by the fantasy of what the reaction to the story will be". Steeds zal er bij het interpreteren van een reisverslag bekeken moeten worden waar de schrijver zijn bevindingen heeft aangepast aan door hem verwachte reactiepatronen. Juist t.a.v. een land als de Sovjet-Unie is het gevaar van een zichzelf steeds bevestigende meningsvorming niet denkbeeldig. Het is de taak van o.a. historici om te onderzoeken hoe sterk dat effect is geweest en welke invloed dat op b.v. de

vervolg interview met Jan Bank.

dachte. Verder speelde ook mee, dat, ook Romme zegt het, zij het Rijk niet wilden "verkwanselen". Er moest een garantie blijven voor een vrije godsdienstuitoefening en vrij onderwijs in Indonesië. De missie was daarbij natuurlijk een lobby, die wilde niet door een Islamitische staat worden overrompeld en dus haar invloed kwijt raken."

"Een ander argument was Indonesië uit communistische handen te houden. Dat speelde vooral bij de tweede Politieke Actie een rol, ondanks wat in Madijoen was gebeurd. Daar wordt een communistische opstand in 1948 door de republiek neergeslagen, waardoor Amerika meer vertrouwen in de republiek krijgt en Nederland onder zwaardere druk gaat zetten; zelfs gaat dreigen met intrekking van de Marshall-hulp. De KVP sloeg in haar redenering Madijoen eenvoudig over."

NOTEN bij Ruslandreis, een beschouwing.

1) Hij kwam overigens al snel op deze houding terug en in het in 1951 geschreven boek "Russia by Daylight" ontbreekt die welwillende toon al bijna volkomen.

2) Ithiel de Sola Pool, "Effects of Cross-National Contact on National and International Images", In Herbert C. Kelman (ed.) International Behavior. A Social-Psychological Analysis, New York etc., 1965, p. 106 - 129.

Een ander, aardig voorbeeld van de sociaal-psychologische aanpak vindt men in:

Zimmerman, Claire & Bauer, "The effect of an audience upon what is remembered", in: Public Opinion Quarterly, 1956, 20, p. 238 - 248.